

УДК 343.211(477)

Резнік Юлія Степанівна –
здобувач Інституту держави
і права ім. В. М. Корецького
НАН України

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНІ УКРАЇНИ

Досліджено наукові джерела та проаналізовано норми українського законодавства щодо проблем визначення проявів принципу справедливості. Констатовано наявність засад справедливості в кримінальному праві, незважаючи на відсутність її легальної дефініції. Підтримано позиції науковців, які порушують питання про необхідність визначення вказаного принципу в кримінальному законодавстві.

Ключові слова: загальні принципи кримінального права; справедливість; покарання; призначення покарання; нормативне визначення.

Питання стосовно значення принципу справедливості є одним із найскладніших і найважливіших у кримінальному праві. Безперечно, допущення несправедливості у сфері, яку регулює ця галузь права, має суттєві наслідки для особи та суспільства. Звісно, несправедливість, яка випливає з кримінально-правових відносин, завжди призводить до найбільш гострих реакцій із боку суспільства або окремих осіб, що можуть бути зумовлені як безпідставним притягненням до відповідальності, так і непритягненням до кримінальної відповідальності. Незважаючи на очевидну обґрунтованість наведених тез, чинне законодавство про кримінальну відповідальність не містить терміна «справедливість». Проте це, на нашу думку, не підтверджує, що зазначена категорія залишається поза увагою кримінального права.

Актуальним є питання про те, яким чином принцип справедливості виявляється в законодавстві про кримінальну відповідальність, а також стосовно того, чи не вимагає він додаткових способів законодавчої реалізації.

Принципи кримінального права досліджували Х. Д. Алікперов, Р. Ш. Бабанли, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. О. Гацелюк, І. М. Гнатів, О. С. Горелік, О. О. Дудоров, І. Е. Звечаровський, О. О. Кваща, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, О. Л. Котович, Т. О. Леснієвськи-Костарева, Ю. І. Ляпунов, П. С. Матишевський, І. С. Михалко, В. О. Навроцький, О. Є. Скакун, Н. А. Сторчак, О. О. Стулов, В. Д. Філімонов, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, С. Д. Шапченко, С. С. Яценко та ін. Однак системному аналізу конкретних законодавчих проявів означеного принципу в кримінальному праві не приділено достатньої уваги.

Загальновідомо, що прийнято виділяти два рівні реалізації засади справедливості: законодавчий та правозастосовний. Таким чином, кримінально-правова справедливість передбачає наявність декількох рівнів, кожен із яких можна умовно поділити на складові. Щонайперше, це стосується рівня визначення переліку суспільно небезпечних діянь, а саме забезпечення зарахування до злочинних лише діянь, які заслуговують на те, щоб бути кримінально караними, а також убезпечення від випадків, за яких діяння, що за своєю правовою природою заслуговують на кримінальне покарання, але не є такими. Усталеною є сучасна наукова думка, згідно з якою несправедливість може бути наявною в порушенні як першого, так і другого наведених проявів. Отже, для того, щоб уникнути несправедливого ставлення, необхідно: по-перше, не визнавати злочинцем того, хто не заслуговує на засудження, по-друге, уникати безпідставного притягнення до відповідальності, оскільки якщо кримінальне право регулярно допускає помилки, то воно втрачає моральну довіру з боку суспільства [1].

Схожу позицію обстоює дослідниця О. М. Городнова. Учена вважає, що справедливість як оцінна категорія в кримінальному праві має різні аспекти. Перший аспект стосується криміналізації (декриміналізації), пеналізації

(депеналізації) злочинних діянь законодавцем, другий – призначення покарання за злочин, яке можливе лише за його обґрунтованої кваліфікації, тобто юридичної оцінки вчиненого, а третій – виконання призначеного покарання, відновлення соціальної справедливості з точки зору потерпілого [2, с. 11].

Зокрема, наведений підхід ґрунтується на тезі про те, що будь-яке злочинне діяння є проявом несправедливості, а тому має отримати адекватне належне реагування, обов'язковою передумовою якого є відповідна законодавча регламентація саме в законі про кримінальну відповідальність. Так, соціальна несправедливість виявляється в заподіянні фізичної, матеріальної і моральної шкоди людям, суспільству, державі загалом. Відновлення соціальної справедливості як мета кримінального покарання передбачає призначення злочинцю такої міри покарання або заходів кримінально-правового характеру, які б нейтралізували негативні наслідки злочину [3].

У контексті питання про рівні забезпечення справедливості у сфері кримінального права обґрунтовують думку, згідно з якою значення принципу справедливості для законотворчості полягає в тому, що він зобов'язує законодавця змінювати сукупність складів злочинів, визначати санкції за них з урахуванням уявлень суспільства про добро. Прийняття законодавцем спеціальної норми, яка закріплює принцип справедливості, означає, що ним необхідно керуватись і в процесі розробки інших кримінально-правових норм. Водночас запорукою реалізації принципу справедливості на рівні правозастосування є неухильне дотримання нормативних положень [4, с. 14].

Доцільно звернути увагу на дискусійний аспект, який випливає з наведеної тези. По-перше, це стосується твердження про те, що існування в законі положень, які регламентують принцип справедливості, зобов'язує законодавця дотримуватися цього принципу, а по-друге – про те, що саме в такому контексті відповідного принципу має дотримуватись і правозастосовувач. На нашу думку, цей підхід є позитивістським. Його не можна брати до уваги в зазначеному контексті, оскільки ідея справедливості нерозривно пов'язана з будь-якими правовими

відносинами, незважаючи на те, чи згадка про неї наявна в нормативно-правових актах. Звужувати розуміння принципу справедливості немає підстав, оскільки засадами його реалізації є законність, рівність прав громадян, невідворотність покарання тощо. Відтак, неможливо безпідставно пов'язувати існування та реалізацію принципу справедливості з наявністю відповідних згадок у законодавстві. Навпаки, кожне законодавче положення та його застосування необхідно оцінювати з позицій справедливості, оскільки використання правових засобів на противагу ідеям справедливості означає їх використання всупереч меті. У цьому контексті вважаємо за доцільне навести думку В. О. Гацелюка, який зазначає, що чим більше закон про кримінальну відповідальність наближений до концепції справедливості (втілений у принципі верховенства права), тим більше підстав оцінювати цей закон як правовий [5, с. 157]. Обґрунтованою є теза, згідно з якою в умовах функціонування правової держави принцип справедливості забезпечує правозаконність, тобто полягає в тому, що позитивний закон лише тоді насправді є законом, коли відповідає духу права, його сутності [6].

Вивчаючи питання справедливості, не можна не погодитись із твердженням вітчизняного вченого О. Ф. Кістяківського, який ще понад століття тому зазначав, що справедливість є поняттям, визначення якого передбачає врахування всіх факторів людського життя [7, с. 85].

Безперечно, цілком ігнорувати цей термін під час формулювання тексту кримінального закону є неправильним. Тому поділяємо твердження О. О. Кваші про те, що справедливість – це соціально-філософська категорія, втілена в принципі верховенства права. Принцип справедливості має концептуальний характер і є фундаментом для чинного кримінального закону України, а тому разом з іншими принципами його необхідно визначити на законодавчому рівні [8, с. 32].

Як відомо, поняття «справедливість» не використовується в Кримінальному кодексі (КК) України. Водночас терміном «несправедливість» оперує Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України, який однією з підстав для скасування

судових рішень визначає невідповідність призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого, тобто покарання, що хоча й не виходить за межі, передбачені відповідною статтею (частиною статті) закону про кримінальну відповідальність, але за своїм видом та розміром є явно несправедливим через м'якість або суворість (ст. 414 КПК України).

Отже, обвинувальний вирок, за яким особі призначено явно несправедливе, занадто м'яке або суворе покарання, не може мати законної сили і підлягає скасуванню. Очевидно, що наведені процесуальні вимоги мають ґрунтуватись на нормах матеріального права, оскільки саме вони встановлюють законодавчі положення, яких повинен дотримуватися суд під час призначення покарання. Згідно зі ст. 65 КК України, суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті (частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, визначених ч. 2 ст. 53 цього Кодексу; 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу; 3) урахувавши ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного й обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання. Так, у ч. 2 цієї статті вказано, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання за вчинений злочин призначають лише в разі, якщо менш суворий вид є недостатнім для виправлення особи й забезпечення від учинення нею нових злочинів.

Таким чином, аналіз ст. 65 КК України засвідчує, що норма матеріального права, яка визначає обов'язкові засади призначення покарання, не містить прямої вимоги щодо справедливості призначеного покарання. Водночас поряд із засадами, що регламентують обов'язок суду дотримуватися прямих вимог закону (призначити покарання в межах санкції та врахувати положення Загальної частини КК України), аналізована стаття передбачає, що особі має бути призначено покарання необхідне і достатнє для її виправлення та попередження вчинення нею нових злочинів. Частково міри справедливості в нормах матеріального

права відображено саме в критеріях необхідності й достатності. Їх недотримання, на нашу думку, свідчить про те, що покарання є несправедливим (наприклад, призначення покарання, яке не було необхідним або недостатнім).

За результатами здійсненого дослідження С. О. Галактіонов визначає, що в процесі правозастосування принцип справедливості найчастіше порушують під час призначення покарання. Певну негативну роль у цьому відіграє суб'єктивізм судового угляду (дискреції) [9]. У цьому контексті О. М. Городнова стверджує, що диференціацію та індивідуалізацію відповідальності (покарання) прийнято вважати принципами кримінального права. Процес диференціації відповідальності (покарання) є перспективним для її (його) індивідуалізації. Як вважає дослідниця, у майбутньому диференціацію та індивідуалізацію відповідальності (покарання) слід розглядати не як самостійні принципи кримінального права, а як складові принципу справедливості, серед іншого регламентувати їх у кримінальному законі [2, с. 10].

Варто погодитись із тезою про значущість суддівської дискреції в питаннях забезпечення кримінально-правової справедливості. На нашу думку, суддівський розсуд як одну з умов забезпечення справедливості в кримінальному праві не потрібно зводити суто до розуміння дискреції під час призначення покарання, тобто обрання його конкретної міри серед альтернативних варіантів, передбачених у санкції статті. Суддівська дискреція є обов'язковою умовою забезпечення справедливості на рівні правозастосування, яка охоплює такі складові: врахування/неврахування обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання; застосування звільнення особи від відбування покарання з випробуванням; призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або умовно-дострокового звільнення особи. Така умова забезпечення принципу справедливості на правозастосовному рівні має важливе значення, оскільки її недотримання може цілком знівельовати законодавчий рівень забезпечення аналізованої засади. Так, безпідставне звільнення особи, яка вчинила злочин, від відбування покарання з випробуванням нівелює

законодавчий підхід забезпечення справедливості в частині визначення конкретного діяння як такого, що підлягає кримінальному покаранню, а також щодо визначення його розміру.

Не втрачає актуальності питання визначення виду та міри покарання за сукупності злочинів і вироків. Складність правової визначеності у подоланні окреслених правових колізій фактично унеможлиблює формулювання чітких і вичерпних правил призначення покарання. Це зумовлює існування значного обсягу суддівської дискреції у подібних випадках. Основним із них, на нашу думку, є питання правил призначення покарання за сукупності злочинів і вироків, зокрема поглинання, часткового та повного складання покарань. Як вважає Р. Ш. Бабанли, важливою є проблема щодо правил призначення покарання, які можна застосовувати за наявності так званої «розірваної» сукупності злочинів. Вона спрямована на визначення того, чи доцільно суду в конкретному випадку розглядати можливість поглинання менш суворого покарання більш суворим, чи застосування такого правила є неможливим. Науковець зазначає, що відповідна опція призначення покарання за множинності злочинів є дискусійною через відсутність будь-яких критеріїв обрання того чи іншого правила призначення покарання за сукупності злочинів або вироків у КК України. Відсутність таких критеріїв зумовлює стан, за якого відповідні правила призначення покарання (поглинання, часткове складання, повне складання) є альтернативними, незалежно від будь-яких обставин сукупності злочинів та фактично належать до категорії питань, вирішуваних суддівською дискрецією [10, с. 12].

Неадекватне застосування певного правила призначення покарання (зокрема правила поглинання більш суворого покарання менш суворим) може призвести навіть до порушення принципу справедливості, оскільки не передбачатиме належної реакції держави на всі прояви кримінально каранних діянь.

Численним проблемам реалізації засад справедливості під час призначення покарання за сукупності злочинів і вироків приділив увагу О. С. Горелік. Виокремивши законодавчо не врегульовані аспекти, науковець запропонував способи їх вирішення з позицій засади справедливості. Так, аналізуючи

питання факту, який розмежує відбуту і невідбуту частини покарань за сукупності вироків й слугує початком обчислення остаточного покарання за сукупності вироків, учений підсумовує, що на засадах справедливості єдиним таким фактом має бути подія, пов'язана не з діяльністю слідчих і судових органів, а винятково з подією винного [11, с. 7].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що окремі критерії міри справедливості в кримінальному праві закладені також у законодавчих положеннях, де визначено особливості кримінальної відповідальності вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей. Так, К. В. Дядюн, розглядаючи гендерний підхід до регламентації правових наслідків учиненого суспільно небезпечного діяння крізь призму трьох принципів (рівності, справедливості, гуманізму), стверджує, що вони відображені в таких законодавчих положеннях, які регламентують недопустимість призначення окремих видів покарань вагітним жінкам та жінкам з малолітніми дітьми. До того ж, учена доводить необхідність деталізації законодавчих положень, що уможливили б у певних випадках застосування відповідних винятків до чоловіків, які здійснюють догляд за дітьми [12, с. 9]. Таким чином, власне факт існування відповідних законодавчих положень, їх конкретний зміст, а також підхід до реалізації передбачає безпосередній вияв справедливості як невід'ємної кримінально-правової засади.

Не можна залишати поза увагою обставини, що виключають злочинність діяння, оскільки їх наявність і конкретний зміст є обов'язковою складовою законодавчого рівня реалізації принципу справедливості. Їх винятковість передусім зумовлена тезою про несправедливість порівнювання злочинця та особи, яка заподіяла шкоду охоронюваним законом інтересам за обставин, що за своєю правовою природою усувають злочинність діяння. Принцип справедливості також виявляється в законодавчих положеннях, які забезпечують диференціацію кримінальної відповідальності за закінчений та незакінчений злочин, а також визначають різні правові наслідки для співучасників, відповідальність за

сукупність, повторність та рецидив злочинів, звільнення від кримінальної відповідальності.

Таким чином, результати аналізу наукових джерел і законодавчих норм України про кримінальну відповідальність підтверджують існування численних проявів принципу справедливості в кримінальному праві, незважаючи на відсутність легальної дефініції зазначеної засади. Причому такі прояви передбачають положення як Загальної, так і Особливої частини КК України, оскільки одним із найважливіших проявів справедливості є факт встановлення кримінальної відповідальності за діяння, правова природа яких має зумовлювати саме такий вид відповідальності. До того ж, значущості набувають прояви справедливості, пов'язані з призначенням покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння, за якого (з огляду на широкі межі суддівської дискреції) забезпечення справедливості передбачає більш істотну увагу саме до правозастосовного процесу. Прояви справедливості наявні також і в інших інститутах кримінального права: обставини, що виключають злочинність діяння, інститут співучасті, інститут незакінченого злочину тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Criminal law: definition and ambit [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.hartpub.co.uk/pdf/samples/9781849464444sample.pdf>. – Title from the screen.
2. Городнова О. Н. Идея справедливости как критерий оценки и совершенствования уголовного законодательства: теоретический и прикладной аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / О. Н. Городнова. – Н. Новгород, 2014. – 33 с.
3. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Части общая и особенная / А. Ф. Бернер. – СПб. : Н. Тиблен и комп., 1865. – 941 с.
4. Коновальчук М. В. Принцип справедливости и его реализация в уголовном праве РФ : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное

право и криминология; уголовно-исполнительное право» / М. В. Коновальчук. – Саратов, 2009. – 24 с.

5. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : монографія / В. О. Гацелюк ; за ред. С. С. Яценко. – Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 280 с.

6. Арендаренко А. В. Вопросы правовой природы принципа социальной справедливости в современном уголовном праве Российской Федерации [Электронный ресурс] / А. В. Арендаренко // Право и жизнь. – 2008. – № 125 (8). – Режим доступа: <http://www.law-n-life.ru/index.php/ru/m-arhiv-ru-ru/m-arhiv1-end-ru-ru>. – Загл. с экрана.

7. Антологія української юридичної думки : у 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. кн., 2004. –.

Т. 7 : Кримінальне право. Кримінальний процес / упоряд. : О. М. Костенко, О. О. Кваша. – 2004. – 616 с.

8. Кваша О. О. Принцип справедливості в системі принципів кримінального права України / О. О. Кваша // Сучасні проблеми правової системи України : зб. матеріалів VI Міжнарод. наук.-практ. конф. (27 листоп. 2014 р.). – Київ : Ліра-К, 2014. – С. 31–33.

9. Галактионов С. А. Принцип справедливости: уголовно-правовой аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. А. Галактионов. – М., 2005. – 28 с.

10. Бабанли Р. Ш. Дискусійні аспекти застосування спеціальних правил призначення покарання за сукупністю злочинів / Р. Ш. Бабанли // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2015. – Вип. 6. – Т. 3. – С. 10–14.

11. Горелик А. С. Реализация принципа справедливости в правилах назначения наказания / А. С. Горелик // Уголовное право. – 2001. – № 1. – С. 3–7.

12. Дядюн К. В. Гендерный подход в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве Российской Федерации: влияние на реализацию принципов равенства

граждан перед законом, справедливости и гуманизма : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / К. В. Дядюн. – Владивосток, 2009. – 26 с.

Yuliia Reznik – Researcher of the Institute of the State and the Law named after V. M. Koretskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine

Realization of Fairness Principle in Criminal Law of Ukraine

The question of the value of fairness principle is one of the most difficult and at the same time most important in criminal law. It is no doubt that unfairness in such a sphere, which is regulated by criminal law, has the most sufficient consequences for a person or for the society or for the person and the society. There is no doubt, that the unfairness, which exists in criminal law relations always cause the most sharp reactions from the society and from certain persons and may be prerequisite by the unlawful criminal liability as far as by not bringing to such liability if there were all grounds for such. Despite of obvious reasonableness of such a conclusion, the criminal legislation does not use the term «fairness», which however, for our opinion does not prove the fairness stays above the criminal law.

The results of analysis of scientific sources and provisions of Criminal Code of Ukraine give us the basis for conclusion of existence of numerous displays of fairness principle in criminal law, despite the absence of its legal definition. Herewith should be noted that such displays are provided in General Part of Criminal Code of Ukraine as far as in its Special Part, since of the most important displays of fairness principle is the fact of providing criminal liability for the offenses, which because of its legal nature should prerequisite criminal liability.

The great value is also acquired for such fairness displays, which are connected to the process of sentencing for offence. In such

a process, because of wide court discretion, the providing of fairness the more attention should be paid to the process of law enforcement. At the same time, the displays of fairness principle take place in other numerous criminal law institutes: circumstances precluding criminality, institute of complicity, institute of attempted crime, etc.

Keywords: general principles of criminal law; justice; punishment; sentencing; regulatory definitions.

Резник Ю. С. – соискатель Института государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины

Реализация принципа справедливости в уголовном законе Украины

Исследованы научные источники и проанализированы нормы украинского законодательства касательно проблем определения проявлений принципа справедливости. Констатировано наличие основ справедливости в уголовном праве, несмотря на отсутствие ее легальной дефиниции. Поддержаны позиции ученых, которые ставят вопрос о необходимости определения принципа данного в уголовном законодательстве.

Ключевые слова: общие принципы уголовного права; справедливость; наказание; назначение наказания; нормативное определение.